

SMUIGERS EN GETRAPTE WEEGDELEN VAN PETTEFLAT TOT HAALDEBROEK

Erfgoedroute Zaan-noord

*Een wandelroute van 15 km langs diverse erfgoedlocaties aan de Zaan, van Wormerveer tot Zandijk en van buurtschap Haalderbroek tot de Industrieband in Wormer. Cees Kingma is onze gids op 5-8-2010.
Foto's: Peter Zuure tenzij expliciet anders vermeld.*

ROUTE

A	Petteflat	Wormerveer	Marktstraat 66a
B	Dokterswoning	Wormerveer	Marktstraat 91
C	Dwarspaden en Overtuinen	Wormerveer	Oversluispad
D	Vermaning	Wormerveer	Zaanweg 57
E	Pakhuis A'dam	Wormerveer	Zaanweg 12
F	Wilhelminapark	Wormerveer	Zaanweg 5-7
G	Blaauwe Hof	Wormerveer	Hennepad 22-31
H	Pakhuis Wildeboer,	Wormerveer	Dubbelebuurt 19
I	De Adelaar	Wormerveer	Zaandijkerweg 5

ROUTE (vervolg)

google maps

J	Poldergemaal	Zaandijk	Lagedijk 145
K	Domineestuin	Zaandijk	Domineestuin
L	Gortershoek	Zaandijk	Lagedijk
M	Honig Breethuis	Zaandijk	Lagedijk 80
N	Haaldersbroek	Zaandam	Kalverpolder
O	Oliemolen De Zoeker	Zaandam	Kalverringdijk 31
P	Bartelsluis	Wormer	Bartelsluispad
Q	Industriewand	Wormer	Veerdijk

VERANDERING EN WAARDE

Het huis aan het Langepad 27 in de Domineestuin (rechterfoto) stond oorspronkelijk in Zaandam aan de Oostzijde naast de Noordervaldeursluis (linkerfoto). De invaart van deze sluis liep taps toe; daarom is de hoek ter plaatse van de entree afgeschuind (de linkerfoto is van Wim Krijt, Zaandam en komt uit het Gemeentearchief Zaanstad. Afbeelding: Noordervaldeurstraat 23, december 1960)

Verandering

Moerasbos werd akkerbouw en daarmee kreeg de Zaanstreek een slotenpatroon. Akkerbouw werd veenweidegebied. Molens voor bemaling en later ook voor industrie gingen het landschap domineren. De molens konden echter op den duur de concurrentie met de stoommachine niet aan en werden afgebroken, verplaatst of raakten in verval. De grote fabrieken kwamen goed bereikbaar langs de Zaan. Het veld kreeg door deze ontwikkeling zijn middeleeuwse uiterlijk terug. De cirkel lijkt daarmee rond, maar schijn bedriegt....je kunt geen tweede keer dezelfde Zaan oversteken want de Zaan stroomt en alles verandert.

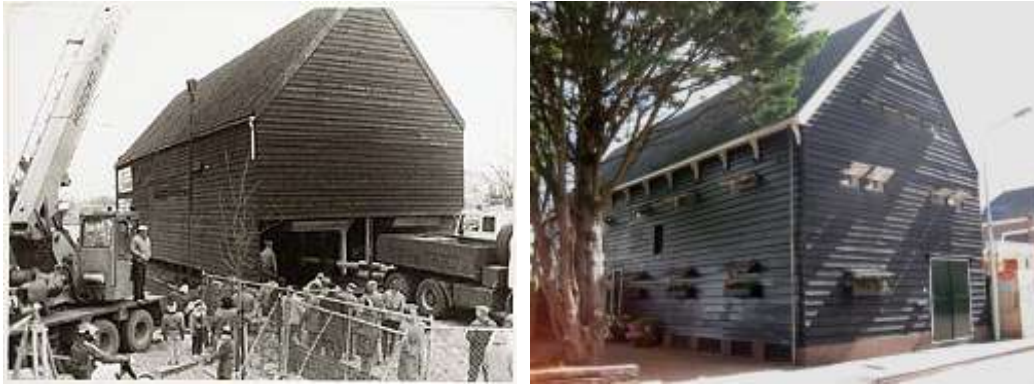

Oliemolen De Zoeker verhuisde in 1968 van het Westersjzidenveld, over de spoorlijn en door Zaandijk, naar de overkant van de Zaan. (beide foto's komen van de website van de Vereniging de Zaanse Molen)

Verandering en waarde

In het verleden werden molens verplaatst om praktische redenen. Tegenwoordig is behoud van erfgoed een belangrijke reden voor het verplaatsen van molens en andere waardevolle gebouwen. Het inzicht is echter gegroeid dat het verplaatsen van historische panden tot verschraling leidt van hun oorspronkelijke omgeving. De route van Petteflat tot Haaldersbroek doet beseffen hoeveel erfgoed er in de tijd is verdwenen, vervallen, verplaatst en veranderd en dat alles van waarde weerloos is. Tegelijkertijd zou er zónder verandering geen sprake kunnen zijn van waarden als authenticiteit, gelaagdheid, historische context en cultureel erfgoed. Verandering en waarde zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden.

VERANDERING EN WAARDE (vervolg)

Het op de wal trekken van pakhuis De Wildeboer. Dit pakhuis uit 1740 stond oorspronkelijk in Zaandam op het Verkade terrein waar het weg moest vanwege ruimtegebrek. Het is in 1985 op 2 dekboten geplaatst en naar de Dubbelebuurt 19 in Wormerveer gevaren, waar vroeger pakhuis 'de Eendracht' stond, dat in 1978 is afgebrand. Het huidige woonhuis is 22 meter lang en heeft drie verdiepingen met een zolder. Op iedere verdieping zijn ventilatieuiken aangebracht. Na de overgang is aan de straatzijde een deur toegevoegd, want de voorgevel met hijsinstallatie staat aan de Zaanzijde. (foto links en tekst komen van het web, Gemeentearchief Zaandam).

Waarde

De Nederlander heeft leren leven met het water door niet alleen zichzelf aan te passen en te vernieuwen maar ook door zijn omgeving te veranderen. Dat aanpassingsvermogen is een wezenlijk aspect van de Nederlandse identiteit. Erfgoed getuigt over de wijze waarop de Nederlander in de loop der eeuwen talloze veranderingen en vernieuwingen tot stand heeft gebracht: de waterhuishouding van zijn leefgebied, de overstap van landbouw naar industrie en handel, het gebruik van andere energiebronnen maar ook sociale vernieuwing. Woonomgeving, transport, bouwtypologie en bouwmethodiek maken integraal onderdeel uit van die veranderingen en vernieuwingen.

De diverse erfgoedlocaties langs de route zijn zeer verschillend van aard en daardoor moeilijk met elkaar te vergelijken. Maar als er dan toch sprake zou moeten zijn van een vergelijking dan valt die wat mij betreft uit in het voordeel van het erfgoed dat één of meerdere van de hieronder genoemde waarden het beste in zich heeft verenigd:

- a) het is een aansprekend voorbeeld van vernieuwing en aanpassingsvermogen;
- b) het is een goed voorbeeld van een bepaalde periode of markeert juist een overgang;
- c) de stedenbouwkundige en/ of landschappelijke context is zo oorspronkelijk mogelijk (lees: niet gefingeerd historisch);
- d) bij de renovatie en restauratie van gebouwen (en interieurs) hebben authenticiteit en cultuurhistorische waarde geprevaleerd boven behoudzucht en 'historiserend' denken.

*Peter Zuure
Delft, 15 oktober 2010.*

DE ERFGOEDLOCATIES

De Petteflat met links een geveldetail. Op de interieurfoto rechts zijn de paddestoelvloeren goed herkenbaar. (linker en rechterfoto komen van de website zaans- industrieel-erfgoed / personen / Jan Goedhart)

“Tot de bekendste producten van deze fabriek behoorden - naast Engelse drop - de zogenaamde ‘Koetjesrepen’, goedkope, dunne reepjes met op de delftblauwe wikkel een koe en een boerin met melkemmers. Minder bekend is dat op het kantoor Dick Laan (1894-1973) werkte, schrijver van de bekende ‘Pinkeltjes’-boeken”. (bron 1, blz.4)

Petteflat

Startpunt van de wandelroute is het voormalige Booncomplex in Wormerveer (Marktstraat 66a) uit 1916 met zijn chocoladefabriek en cacaotoren dat tijdens de eerste wereldoorlog is gebouwd voor de firma Pette (vandaar de naam: Petteflat). De ‘toren’ is een vroeg voorbeeld van het Nieuwe Bouwen van de Wormerveerse civiel-ingenieur en architect Mart Stam. Karakteristiek voor dit pand zijn de paddestoelvloeren en de in de gevel tot uitdrukking komende constructie van gewapend beton die grote ramen mogelijk maakt (let op de art-deco achtige ornamenten). De borstweringen zijn van metselwerk. Op de zolder staat een betonnen watertank voor de sprinklerinstallatie. Het gebouw huisvest momenteel het hoofdkantoor van een woningbouwcorporatie.

De Dokterswoning

Dokterswoning

Op Marktstraat 91 staat een uit 1850 daterende houten dokterswoning in neo-classicistische stijl die is ontworpen door houthandelaar Jacob Kaan.

Overtuinen en dwarspad

Dwarspaden en overtuinen

Langs de Zaan werden huizen op de dijk gebouwd. Het achterland werd ontsloten door paden dwars op de Zaan. Langs zo'n pad (hier: het 'Oversluispad') lopen we richting de Zaan. De arbeiderswoningen hebben aan de overkant van het pad een klein stukje grond dat oorspronkelijk werd gebruikt voor het drogen en bleken van de was, opslag van hout, als moestuin of voor wat klein vee. Deze zogeheten 'overtuinen' grenzen aan de 'padsloten' (hier: de Sluissloot).

Vermaning der doopsgezinden (foto:www.wormerveersevermaning.nl)

Vermaning

De doopsgezinde kerk aan de Zaanweg no. 57 met zijn neoclassicistische voorbouw stamt uit 1830 en is ontworpen door architect H. Springer. Het is een Rijksmonument.

"De doopsgezinden hebben de Zaanse geschiedenis flink beïnvloed. Economisch waren ze oppermachtig. Neem de situatie in Wormerveer van 1742: vijf procent van de bevolking was toen doopsgezind. Maar de doopsgezinden betaalden maar liefst 81 procent van de belasting (men werd naar welgesteldheid aangeslagen). Niet alleen het economische maar ook het maatschappelijke leven is ongetwijfeld door de doopsgezinden beïnvloed. Zoals de Zaanse publicist Klaas Woudt in zijn boek 'Blees aan de Westzijde' schrijft:

"Doopsgezindheid betekende vroeger, meer dan nu, een mentaliteit, het uitdragen van een hoge morele standaard, het betrachten van eenvoud, het afwijzen van geweld, enzovoort. Het mag dan niet bewijsbaar zijn, verdedigbaar is het zeker dat de levensstijl van de belangrijke groep dopersen een niet te verwaarlozen uitstraling heeft gehad."

Een doopsgezinde kerk wordt vermaning genoemd. Eeuwenlang waren er twee vermaningen in Wormerveer: één van de Friese Doopsgezinde Gemeente en één van de Waterlandse Doopsgezinde Gemeente. Al voor 1644 was er een Friese doopsgezinde vermaning waar nu de ingang van het Wilhelminapark is. De Friese Gemeente liet in 1830 langs de Zaanweg een nieuwe vermaning bouwen.

Het gebouw heeft een neoclassicistische voorbouw met een Dorische ingangsomlijsting welke door een fronton wordt afgedekt. De Waterlanders kerkten in een gebouwtje op een erf in het noorden van Wormerveer, dat – toen de doopsgezinden van Wormerveer in 1899 samengingen – werd verkocht en afgebroken". (bron 1, blz.5)

Koopmanswoningen aan de Zaanweg

Koopmanswoningen

Een stukje verderop aan de Zaanweg, maar nog voor de Zaanbrug, staan diverse pakhuizen en grote koopmanswoningen van Wormerveerse fabrikanten die hun bedrijf aan de overkant van de Zaan hadden (de Veerdijk in Wormer). De patriciërswohnungen uit de 19^e eeuw getuigen van de welvaart uit die tijd.

Foto's van de website van MVA

Woonhuis Gorter

Aan de Zaanweg 36 staat het geboortehuis van Herman Gorter (1864-1927). Het in de 19e eeuw gebouwde pand was oorspronkelijk de nieuwe pastorie voor de Doopsgezinde gemeente van Wormerveer en is in 1980 compleet gerestaureerd onder begeleiding van de stichting "Aristoteles".

"Herman (Pans) Gorter (Wormerveer, 26 november 1864 - Sint-Joost-ten-Node, 15 september 1927) was een Nederlands dichter en medeoprichter van de Sociaal-Democratische Partij. Hij is onsterfelijk geworden met zijn gedicht van epische lengte Mei (1889). Velen zullen de beginregel van dit gedicht kennen:

*Een nieuwe lente en een nieuw geluid
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit*

Gorters familie van vaderszijde telde veel doopsgezinde predikanten. Zo ook zijn vader, Simon Gorter, die tevens letterkundige was en overleed toen Gorter jr. nog maar zes jaar oud was. Zijn moeder, eveneens uit een doopsgezinde familie stammend, stond nu alleen voor de opvoeding van haar kinderen. Het gezin moest zien rond te komen van haar inkomsten als pensionhoudster alsmede een geringe uitkering die zij als weduwe genoot.

Gorter studeerde klassieke talen aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam. Onder invloed van Willem Kloos schreef hij Mei. De eerste zang van Mei verscheen in 1889 - tevens het jaar van zijn wetenschappelijke promotie - in een nummer van De Nieuwe Gids. In het voorjaar van datzelfde jaar verscheen het gedicht in boekvorm. In het gedicht bezingt Gorter de liefde voor Wies Koopmans op wie hij in 1886 verliefd was geworden en met wie hij in 1890 zou trouwen (ze kregen geen kinderen). Gorter liet zich duidelijk inspireren door de Engelse romantische dichters John Keats en Percy Bysshe Shelley. Aan de laatste wijdde hij een hoofdstuk in De groote dichters, een literaire studie gebaseerd op historisch-materialistische beginselen.

In 1890 verscheen Verzen, een bundel met sensitivistische poëzie. Deze gedichten ontlokten Kloos de beroemde uitspraak: "Kunst moet zijn de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie". In deze gedichten laat Gorter de normale syntaxis van het Nederlands los en probeert hij met radicale neologismen en ontworpen zinsstructuren de zintuiglijke waarneming van het aanschouwde zo precies mogelijk weer te geven.

Al gauw wendde Gorter zich af van de poëtische principes van de Beweging van Tachtig en ging hij meer geëngageerde gedichten schrijven met een sterke socialistische inslag".

(de informatie over Gorter is overgenomen uit Wikipedia)

Zaanwand Wormer (Veerdijk). Van links naar rechts pakhuis Java, stoomrijstpellerij Hollandia (met klok op de watertoren) en de pakhuizen Bassein, Saigon en Batavia. (foto: Cees Kingma)

Zaanwand Wormer (algemeen)

“Tussen Zaandam en Wormerveer strekt zich over zo’n 10 kilometer langs de Zaan het meest indrukwekkende industriële landschap uit dat Nederland kent. Ook internationaal is dit gebied een unicum, omdat zich hier vanaf de 17^e eeuw het grootste industriegebied ter wereld ontwikkelde, gebaseerd op windkracht. Het trok ontelbare buitenlandse bezoekers, waaronder de Russische tsaar Peter de Grote, die zich zelfs een tijd in Zaandam vestigde. In de loop der eeuwen hebben hier zo’n duizend windmolens gefunctioneerd, waar er een klein dozijn van is behouden. Samen met de 19^e- en 20^e- eeuwse fabrieken en pakhuizen vormen zij langs beide oevers van de Zaan een weergaloos industriële landschap”. (bron 6, blz.132 en 133)

“Technische vindingen vanaf de late 16^e eeuw vormden de basis van dit pre-industriële windmolenlandschap langs de Zaan. De eerste uitvinding was de palkrok-houtzaagmolen door Cornelisz. van Uitgeest: de snel in aantal groeiende houtzaagmolens leverden gezaagd hout voor de scheepsbouw. De gevolgen van een tweede uitvinding, de bovenkruier waren veel ingrijpender, omdat dit type windmolen ook bruikbaar was voor de mechanische bewerking en verwerking van andere grondstoffen en halfabrikaten. De florerende molenbouwers ontwikkelden vele soorten industriemolens om zaden te persen, rijst en gort te pellen, tabak en specerijen te vermalen of verfstoffen te bereiden. Sommige molens combineerden zelfs meerdere functies. Langs de Zaanoevers ontstond zo een gemengde bebouwing van windmolens en meest houten woningen van moleneigenaren, molenbouwers, molenbazen en arbeiders. Zaandam ontwikkelde zich langs beide oevers, Koog aan de Zaan, Zaandijk en Wormerveer op de westoever, langs de doorgaande waterkerende dijk. Molens en arbeiderswoningen waren ook te vinden langs de dwars op de dijken uitkomende sloten en vaarten.

De Franse tijd trof de Zaanstreek zwaar en ook de eerste helft van de 19^e eeuw bleef het kwakkelen tot het laatste kwart. De opening van het Noordzeekanaal in 1876 en de opkomst van de stoommachine leidden tot een nieuwe economische opbloei. De transformatie van het windmolenlandschap in het industriële landschap gebeurde in twee fasen. In eerste instantie werden de molens ontweekt en van stoommachines voorzien, om in de tweede fase volledig plaats te maken voor fabrieksgebouwen, pakhuizen en silo’s. Uit de windmolens ontwikkelden zich een krachtige voedings- en genotmiddelenindustrie en chemische nijverheid.

De wederopbouwperiode na 1945 bracht ook de Zaanstreek een versterkte economische opbloei, die het industriële landschap verder deed verdichten. Vanaf de jaren zestig begon echter een proces van erosie: bedrijven konden langs de oevers niet meer uitgroeien en verdwenen naar nieuwe industrieterreinen, bedrijfsbebouwing raakte verouderd, bedrijven fuseerden en toenemende milieuwetgeving dwong bedrijven tot opheffing of verplaatsing. Sinds 1989 wordt dit veranderingsproces zoveel mogelijk gestuurd door de gemeente Zaanstad in het kader van het Zaanoeverproject, met als speerpunten: verdwijnen van milieubelastende industrie ten gunste van meer woonbebouwing. Daarbij wordt wel handhaving voorgestaan van functiemenging en behoud van karakteristieke industriële monumenten, zoals het Verkade-complex in Zaandam” (bron 6, blz.132 en 133).

Veerdijk Wormer links van de Zaanbrug

Zaanwand Wormer (*Veerdijk links van de Zaanbrug*)

Aan de overkant van de Zaan zien we pakhuis Java uit 1907 (nu woonbestemming) en stoomrijstpellerij Hollandia (1877). Java is een voorbeeld van de vroegste betonskeletbouw in Nederland. De watertoren (met klok op de hoek van Hollandia) is onderdeel van de brandblusinstallatie. De pakhuizen Bassein, Saigon en Batavia uit de jaren negentig van de 19^e eeuw met hun symmetrisch ingedeelde gevels van baksteen hebben een vormgeving die typerend is voor de eerste grootschalige bedrijfsgebouwen uit de late 19e eeuw. Om de enorme vloerbelasting te kunnen dragen bestaat de draagconstructie binnen uit gietijzeren kolommen, liggers van gewalst ijzer en houten dwarsbalken. In de pakhuizen zijn diverse bedrijven gevestigd. Batavia wordt op dit moment verbouwd tot grand café, restaurant, casino en kleinkunstmuseum.

Veerdijk rechts van de Zaanbrug

Zaanwand Wormer (*Veerdijk rechts van de Zaanbrug*)

De bakstenen gortpellerij uit 1907 (Veerdijk 38) is in opzet vergelijkbaar met pakhuis Java, maar heeft een constructie die geheel bestaat uit Amerikaans grenenhout (Java, ook uit 1907, heeft een betonskelet). De witgeschilderde 36 meter hoge silo op de achtergrond (met de naam Lassie) is één van de eerste Nederlandse graansilo's die geheel is uitgevoerd in gewapend beton (1912). Pakhuis Donau (Veerdijk 37, met rood pannendak) heeft een houten skelet. De voorgevel loopt deels schuin naar achteren om een molen, die daar destijds stond, voldoende wind te kunnen laten vangen; molens waren in die tijd van groot economisch belang en hadden windrecht. Geheel rechts op de foto staat pakhuis 'Koningsbergen' (Veerdijk 36) dat in hoofdvorm en materiaalgebruik vergelijkbaar is met pakhuis 'Bassein'. Koningsbergen is gebouwd in de periode 1894-1898.

Cacaotransport langs Mercurius

Zaanwand Wormer (*Mercurius*)

Mercurius op Veerdijk 32 sluit het gedeelte van de Zaanwand Wormer rechts van de Zaanbrug af. Deze voormalige havermout-en en gortfabriek is nu provinciaal archeologisch depot. Het is duidelijk te zien dat deze fabriek uit 1919 door dezelfde constructeur-architect (Mart Stam) is ontworpen als het Booncomplex uit 1916 waarmee we de wandeling zijn begonnen: constructie en stijkenmerken komen aardig overeen. Het destijds zwaar verwaarloosde pand is door de provincie aangekocht die het heeft laten restaureren. We zien toevallig net een transport voorbijkomen van Gerkes cacao-fabrieken. De warme cacao-massa wordt nog steeds in ketels over het water vervoerd tussen Kalf en Wormer.

Pakhuis Amsterdam

Pakhuis Amsterdam

Pakhuis Amsterdam uit 1884 (Zaanweg12) is, zoals veel pakhuizen, van hout om een dure fundering in de slappe veengrond te besparen maar heeft wel een stenen voorgevel. De dubbele deur op de begane grond is later geplaatst. Waar nu auto's rijden klotste vroeger het water tot vlak bij de voorgevel. Het is een rijksmonument.

Kiosk in Wilhelminapark

Wilhelminapark

Tussen de Wandelweg en Zaanweg 5 en 7 ligt een kleine oase van rust. Voorheen was dit een particuliere tuin die in 1897 werd opengesteld voor publiek en daarna werd aangekocht door Dirk Laan (nazaat van het voor Wormerveer zo belangrijke geslacht Laan). Deze liet de huidige tuin ontwerpen en schonk hem aan een daartoe in 1899 opgerichte vereniging Wilhelminapark die hem opnieuw opende voor publiek. De tuin bevat diverse zeldzame bomen en planten, zowel inheems als uitheems, en heeft een muziekkiosk waarvan het dak rust op gietijzeren kolommen.

Blaauwe hof

Blaauwe hof

Aan het Hennepad (22-31), haaks op de dijk, ligt het Blaauwe Hof (gesticht in 1763) voor gepensioneerde arbeiders van de papiermakerij van koopman Dirk Janszoon Blaauw die in Wormerveer en Zaanwijk een aantal molens had. Het is een van de vroegste voorbeelden van sociale woningbouw. De huisjes worden nog steeds bewoond en hebben een 'smuig': een tweezijdig gekromde schouw met tegelwerk waarop bijbelse afbeeldingen staan. Van de oorspronkelijke 20 huisjes zijn er 10 in 1975 gerestaureerd en 10 afgebroken. De huidige tuin ligt op de plek waar de afgebroken huisjes hebben gestaan.

Pakhuis De Wildeboer

De Wildeboer,

We blijven de Zaanweg volgen en zien links pakhuis De Wildeboer (Dubbelebuurt 19) Dit pakhuis uit 1740 stond oorspronkelijk in Zaandam op het Verkade terrein waar het weg moest vanwege ruimtegebrek. Het is in 1985 op 2 dekboten geplaatst en naar de huidige locatie gevaren, waar vroeger pakhuis 'de Eendracht' stond, dat in 1978 is afgebrand. Het huidige woonhuis is 22 meter lang en heeft drie verdiepingen met een zolder. Op iedere verdieping zijn ventilatieluiken aangebracht. Na de overgang is aan de straatzijde een deur toegevoegd, want de voorgevel met hijsinstallatie staat aan de Zaanzijde.

Pakhuizen Maas, Waal en Schepel

Maas, Waal en Schepel

Op weg naar De Adelaar zien we aan de overkant van de Zaan (Veerdijk 22-23-24) een rijksmonument op het terrein van ADM Cocoa Wormer. Het complex (eind 19de eeuw) bestaat uit de pakhuizen Maas, Waal en Schepel met hun karakteristieke zwartgeteerde houten gevels en oranje pannen. Het is de laatste generatie opslaggebouwen die nog geheel uit hout zijn opgetrokken en ons herinneren aan de tijd van de door windenergie aangedreven industriemolens. De Rijksmonumenten zijn hard aan restauratie toe. Wat de bestemming (of het lot) wordt van deze historische gebouwen ligt nog in de toekomst besloten. Door een grondruil met ADM Cocoa zou de gemeente Wormerveer in het bezit kunnen komen van deze historische pakhuizen.

Stoomschip Elfin afgemeerd aan de Zaan met torpedo op het dek en telegraaf benedendeks

Afsluiters en kombuis

Stoomschip Elfin

Stoomschip Elfin is een torpedobergingsvaartuig uit 1933. We worden er ontvangen voor een rondleiding. Dit bijzondere dienstvaartuig van 222 ton heeft 2 compound machines van 250 IPK en werd gebouwd in opdracht van het onderzeeboot depot te Portland voor de torpedoschool HMS Defiance in Devonport. Vanaf de brug van het schip kijk je op zeefabriek De Adelaar.

Zeepziederij De Adelaar

De Adelaar

De zeepziederij van Jan Dekker aan de Zandijkeweg 5 werd gebouwd ter vervanging van een uit 1896 daterende voorganger die in 1906 door brand werd verwoest. Het in 1908 uitgevoerde ontwerp is van de architecten J.P.F. van Rossum en W.J. Vuijk uit Amsterdam die ook Theater Carré hebben ontworpen. Modebedrijf Vanilia kocht het pand in 2006 en heeft het na een ingrijpende restauratie in 2010 betrokken. Op de voormalige watertank van dit provinciaal monument staat een grote betonnen adelaar die het pand zijn karakteristieke silhouet geeft.

De oorspronkelijke adelaar was door Jan Dekker zelf ontworpen en gemaakt. Bij de brand in 1906 is deze in de Zaan gestort. De Duitsers zouden tijdens de tweede wereldoorlog nog naar de vogel hebben gedregd omdat ze dachten dat die van brons was. Ook ging het verhaal dat de oorspronkelijke adelaar een massief gouden ring in de snavel vasthield.

Pakhuis Wormerveer

Pakhuis Wormerveer

Aan de overkant van de Zaan zien we het pakhuis Wormerveer (Veerdijk 4-9) op ADM Cocoa terrein. Het gebouw heeft nog een houten skelet maar al wel een stenen gevel en markeert daarmee de overgang van traditionele houtbouw naar de fabrieksbouw van rond 1900. Het witgeschilderde (zeg maar gerust: witgeschilferde) gebouw is hard aan restauratie toe. Het gemeentelijk monument wacht op een passende herbestemming. Om het pakhuis te redden is de gemeente bereid om aan ADM Cocoa toe te staan dat het wordt verplaatst naar de rand van het terrein.

Poldergemaal Het Leven aan de Lagedijk 145 met het oude gemaal uit 1904, de mast uit 1945 en het nieuwe gemaal uit 1966.

Poldergemaal Het Leven (bron: 1)

De Zaanderweg in Wormerveer gaat bij de grens met Zaanwijk over in de Lagedijk. “De meest noordelijke molen van Zaanwijk, aan het eind van de Lagedijk nabij de grens met Wormerveer, werd in 1663 gebouwd om samen met een aantal andere molens de waterhuishouding van de banne Westzaan te regelen. In 1904 werd hij tijdens noodweer zwaar beschadigd en daarna gesloopt om vervangen te worden door een middels een elektromotor gedreven gemaal.

Vroeger fungeerde 'het Leven' als seinmolen. Stond het water in Noord-Holland zo hoog dat de laagst gelegen polders dreigden te overstromen, dan moesten alle polders stoppen met het uitmalen van water op het binnenwater. Het was immers beter dat elke polder een beetje wateroverlast had dan dat de laagst gelegen polders overstroomden. Het stopsein werd gegeven door de molen bij Spijkerboor in het uiterste noordelijke puntje van de Zaanstreek. Dit sein bestond uit het stilzetten van de molen en het plaatsen van een blauwe vlag (overdag) of lamp ('s nachts) in de hoogste wiek. De andere molens uit de omgeving namen dit sein over en zo verspreidde het stopsein zich binnen korte tijd over heel Noord-Holland boven het IJ.

Na afbraak van de molen werd een hoge seinmast geplaatst voor het doorgeven van het stopteken. In 1932 is het sein geëlectrificeerd; rond 1942 is de mast vervangen door de huidige Mannesmannbuis. Deze is ca. 19,5 meter hoog en heeft aan de voet een doorsnede van 30 cm. De mast is eigendom van Stichting Zaan Schoon. Status: provinciaal monument (gemaal) en gemeentelijk monument (seinmast).”

‘Het Leven’ speelde een opmerkelijke rol in het Zaanwijker gezinsleven. Als kinderen vroeger de tijdloze vraag stelden waar de kindertjes vandaan komen, kregen zij het antwoord dat deze door de moeder uit ‘het Leven’ werden gehaald. De moeder ging daar in een ijzeren bootje heen, waarmee zij onder het water doorvoer. Onder de molen kwam zij dan aan bij een boom waaraan kindertjes hingen die om het hardst riepen: "Pluk mijn, pluk mijn, ik zal altijd braaf zijn". De moeder had bij het plukken van het kind van haar voorkeur telkens weer de pech in een spijker te trappen, waardoor zij na de geboorte van het kind een tijdje in bed moest blijven liggen. De Zaanse uitdrukking "Er is iets bij haar in de molen" voor het aanduiden van zwangerschap is mogelijk van dit verhaal afkomstig.(citaat uit bron 1)

Vervolgens gaan we ‘even’ van de Lagedijk af om via de de Honigsluis een bezoekje te brengen aan Domineestuin.

De Gerrit Jan Honigsluis

Gerrit Jan Honigsluis en café Oost-Indië

De Gerrit Jan Honigsluis verbindt het Guisveld via de sluissloot met de Zaan. De houten sluis uit 1610 werd in 1727 vervangen door een stenen sluis. Het waterniveau in de sluis wordt geregeld door een schuif (onder water) in de sluisdeuren die d.m.v. een ketting en een soort houten kruis (kaapstander) worden bediend. De deuren worden opengetrokken met een pikhaak. De sluis wordt bediend door vrijwilligers. Het café naast de sluis heet Oost-Indië, vanwege de vele rijsttransporten naar de achterliggende pelmolens aan de sluissloot. Men kon hier aanmonsteren voor de verre reizen.

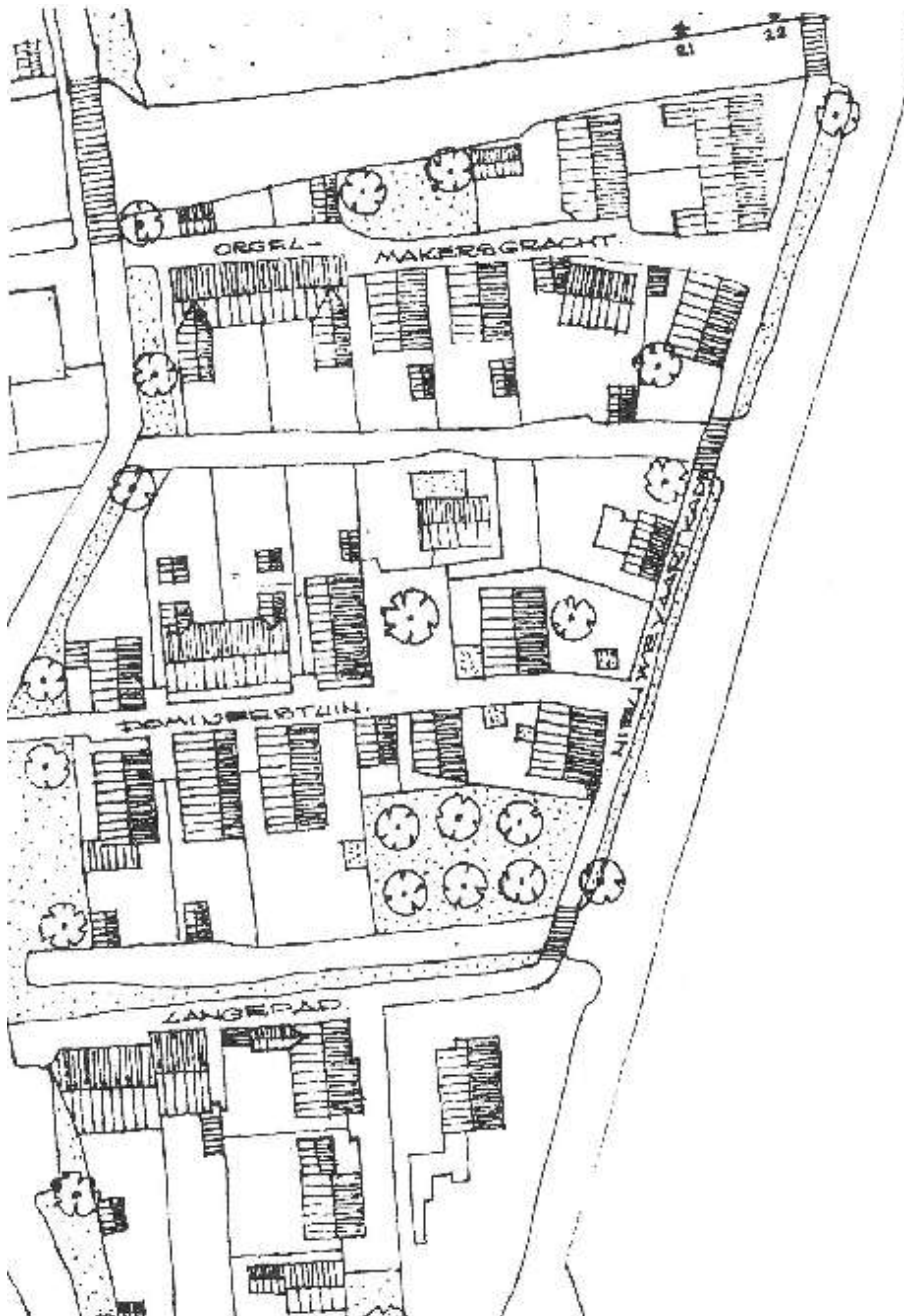

*Het huis aan het Langepad 27 stond oorspronkelijk in Zaandam aan de Oostzijde naast de Noordervaldeursluis. "De invaart van deze sluis liep taps toe; het is daarom dat de westgevel van dit huis scheef staat ten opzichte van de andere wanden. De andere panden hebben alle kozijnen uit het 'schuifraam tijdperk', terwijl dit (oudere) huis nog zogenoemde 'kloosterkozijnen' heeft". (bron: kijkopzaandijk.nl)
Op de rechterfoto zijn duidelijk de 'getrapte weegdelen' te zien (overnaads bevestigde houten gevelplanken).*

Domineestuin (ontstaan)

Dit van oorsprong 18de-eeuwse buurtje had een eigen bestuur. Het onderhoud werd door de bewoners verzorgd en werd pas in 1912 door de gemeente Zaandijk van de bewoners overgenomen. Domineestuin is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw op initiatief van de toenmalige bewoners en een aantal Zaandijkers van de ondergang gered. Onder leiding van Stichting Domineestuin en door grote inspanning van de bewoners is het buurtje herbouwd in historische stijl (laat 18^e eeuw tot midden 19^e eeuw). Bijzonder is dat een groot aantal van de eerste eigenaren in hun vrije tijd zelf hun huis bouwden.

Domineestuin (*plattegrond*)

Plattegrond zoals afgebeeld in het Beeldkwaliteitsplan (bron 2)

Domineestuin (*naamgeving*)

“ In 1638 werd het eerste houten kerkje gebouwd, dat na 4 jaar te klein werd. Op de plaats waar nu de huidige stenen kerk staat werd in 1642 een stenen kerk gebouwd, die rond 1850 verbrand is; daarna werd de huidige kerk gebouwd die al jaren niet meer als zodanig in gebruik is. Het houten kerkje is overgebracht naar Koog en werd gebruikt als boerderij. Op de open plek waar het houten kerkje stond ging de toenmalige dominee Borstius tuinieren, vandaar de naam Domineestuin.” (*bron 3*).

Domineestuin (*Beeldkwaliteitsplan*)

Om de bouwstijl waarin Domineestuin is opgebouwd te kunnen handhaven heeft een werkgroep de karakteristieken van de Zaanse houtbouw en de kenmerken van de bouwelementen in kaart gebracht middels een 'Beeldkwaliteitplan' (*bron 2*):

Beeldkwaliteitsplan (Algemeen)

“De gewoonte om gevels met een houtskeletconstructie dicht te maken met horizontale planken begint in de Zaanstreek. Dat dit gebeurt heeft te maken met de opkomst van de houtzaagmolens die hier vanaf 1600 als paddenstoelen uit de grond rijzen. De opkomst van deze molens leidt er toe dat planken als massaproduct op de markt komen.”

“Van belang voor het karakteristieke van de Zaanse houtbouw is de aanleg van dorpen langs de Zaan. Niet alleen wordt langs de Zaanoevers gebouwd maar ook vanaf de dijken langs de Zaan dwarspaden aangelegd naar de molens in het veld. In de loop van de tijd wordt langs deze padsloten gebouwd, soms aan twee zijden, meestal maar aan één zijde van de paden.”

Links een doorkijk vanaf de Orgelmakersgracht en rechts het Langepad.

Beeldkwaliteitsplan (Constructie)

Met lichte houtbouw bespaar je op een dure fundering in de slappe grond. “Men gaat er in de eerste plaats een gewoonte van maken om boven het maaiveld te bouwen, waarbij de onderslagbalken van de begane grondvloeren rusten op poeren en/ of voetingmuren”. Op deze onderslagbalken komen in dwarsrichting balken die rechtop staan (ribben) waarop de vloerdelen worden gespijkerd.

Karakteristiek voor de 17de en 18de eeuw zijn de gebintjukken, bestaande uit stijlen en balken met sleutelstukken verbonden met korbelen. In de loop van de 18de eeuw worden de korbelen weggelaten. In de 19de eeuw wordt de dragende constructie gevormd door langswanden bestaande uit houten stijl-en regelwerk, waarop de vloerbalken rusten. De dakconstructie bestaat uit spanten en gordingen waarop het dakhout wordt gespijkerd (Zaans dak).

Beeldkwaliteitsplan (Plattegronden)

In de loop van de 17de gaat het werken steeds meer plaatsvinden in de molens en pakhuizen en niet meer in de eigen huizen. “De huizen hebben één vertek minder nodig, het voorhuis verdwijnt, waardoor de zogenaamde dooddeur ontstaat. Worden in de 17de eeuw nog twee-of driebeukige huizen gebouwd, later worden dit zaalhuizen met aangebouwde luif. Vrijstaande huizen en boerderijen zijn zo ingedeeld dat de woonvertrekken en eventuele stallen, zoveel mogelijk aan de zonzijde liggen, terwijl de kelder, opkamer en bedsteden aan de niet-zonzijde zijn gesitueerd.”

De hoogte van de huizen in Domineestuin varieert tussen de 6,20 en 7,20 meter.

Beeldkwaliteitsplan (Buitenzijde van de panden)

“De Zaanse panden zijn aan de buitenkant bekleed met horizontale houten delen. Terwijl in de 17de en 18de eeuw de zogenaamde getrapte weeg voorkomt, ziet men eind 18de en in de 19de eeuw in veel gevallen buitenwanden met een vlakke beschieting van rabatdelen. De topgevels zijn daarentegen beschoten met verticale delen, die sluitend tegen elkaar geplaatst zijn. Schuren, pakhuizen en achtergevels behouden echter de getrapte weeg. Kopgevels aan de benedenzijde worden echter vaak meer met verticale delen bekleed.”

Beeldkwaliteitsplan (Versieringen)

“Tot de meest karakteristieke elementen van het Zaanse huis behoren de uitgezaagde windveren en de versierde makelaars. Voorbeelden hiervan zijn makelaars in de vorm van een kurkentrekker, klaverblad en suikerpot.”

“Afgekeken van de Amsterdamse (stenen) klokgevels maken de Zaanse aannemers in de achttiende eeuw deze gevels in hout, met hun bijbehorende constructies, lijsten en houtsnijwerk. De meest uitbundige, in de stijl van Lodewijk XV en Lodewijk XVI, dateren uit de achttiende eeuw. Later worden de vormen ervan vereenvoudigd.”

Beeldkwaliteitsplan (Binnenruimte)

Uit de oorspronkelijke stookplaats met schouwkop ontwikkelt zich de geheel betegelde smuiger. “Onderdelen in de binnenruimte kenmerkend voor de Zaanse bouw zijn onder meer:

- Getoogde plafonds;
- Vensterbanken;
- Vensterbankkasten;
- Raamhorren;
- Ingebouwde kasten;
- Spil-en andere trappen;
- Binnenluiken tussen het buiten-en binnenschot schuivend;
- Opkamers;
- Bedsteden;
- Droogstokken op zolders.”

Links Monique en Ans. Rechts een botenhuis compleet met waterborden en windveren.

Staan links Marga. Zittend Ad, Loet, Peter, Ineke, Theo, Anja. Staand rechts Reinier en Cees

Domineestuin (*openluchtcollege*)

Van bewoner Reinier Jongerius krijgen we een toelichting op het Beeldkwaliteitsplan van Domineestuin: van bouwconstructie tot historische beplanting. Rabatdelen, getrapte weegdelen, windveren met schulpingen, waterborden en versierde makelaars met korte staarten passeren in rap tempo de revue. Daarna volgt een geur-en kleurrijk college over conserveringstechnieken nl: van traanolie en vet via teer en lijnolie met Berlijnsblauwe en Bremergroene pigmenten tot verven op basis van kunsthars en de huidige generatie watergebonden verven. En ja, mocht u nog een makelaar nodig hebben: Ed Vogelenzang, timmerman/ aannemer op de Lagedijk, heeft nog steeds de mallen van veel makelaars zoals die hier zijn gebruikt.

Na dit leerzame college van Reinier pakken we de route langs de Lagedijk weer op

Gortershoek

Het mooiste deel van de Lagedijk in Oud Zaandijk is de Gortershoek. Let op de gevelbekroningen van nr. 114 en 122 in de vorm van een gesneden vaas in Lodewijk XVI-stijl met guirlandes.

Overtuin-Siertuin-Beeldentuin

Overtuin

“Het huis op Lagedijk 106 werd in 1854 in gebruik genomen als raadhuis van Zaandijk. Tegenover het huis ligt een overtuin, zoals de meeste koopmanshuizen die hadden aan de andere kant van de weg. Deze overtuin werd een siertuin toen er in 1804 een vijftal grote beelden werd geplaatst. Sindsdien spreekt men van de Beeldentuin.

Foto: Westzaanse Digitale Beeldbank

Weefhuis

Aan de rand van de tuin staat het Weefhuis dat rond 1650 is gebouwd als werkplaats en papierpakhuis. Later is er waarschijnlijk een haremakerij in gevestigd geweest, vandaar de naam Weefhuis”. In 1870 werd het verbouwd tot woonhuis, met tussen de dubbele wanden turfmolm als isolatie. (*bron 4, blz. 26*).

Links de rijk betegelde 'Smuiger' en rechts het 'goedjaarseind' met de Zaankamer

Links binnenluiken die tussen het buiten-en binnenschot schuiven en rechts de Zaankamer.

Honig Breethuis

Museum Honig Breethuis (Lagedijk 80) verkoopt de routebeschrijving 'Oud Zandijk' (bron 3) met tal van wetenswaardigheden over de Gortershoek. Het Honig Breethuis is in 1710 gebouwd door papierfabrikant Honig en later bewoond en uitgebreid door papierfabrikant Breet. Het geeft een goed beeld van het rijke patriciërsleven uit die tijd. De keuken heeft een prachtig betegelde schouw (Smuiger) en de tuinkamer is gedecoreerd met behangsel-schilderingen door de gerenommeerde Amsterdamse landschapschilder Willem Uppink. Vanaf de Zaanse Schans toont het pand zijn in 1829 toegevoegde extra aanbouw, ook wel bekend als 'goedjaarseind'. Als een koopman een goed jaar had gehad, investeerde hij de winst soms in een uitbreiding van zijn huis.

Julianabrug(foto van www.onri.nl)

Julianabrug(foto van www.noord-holland.nl)

Julianabrug

Deze brug ontving in 2009 de tweejaarlijkse betonprijs.

De (over de volle lengte gescheiden) brugdelen staan op sierlijk gestroomlijnde V-vormige betonnen peilers. Het ontwerp vergde complex reken- en tekenwerk. Elke V-vormige pijler van de brug is uniek. De brug is op afstand beweegbaar voor het vaarverkeer op de Zaan. Van veraf gezien maakt de brug een slanke indruk om het beeld van het Zaanse landschap zoveel mogelijk in tact te laten. De gebogen lantaarnpalen op de brug zien er sierlijk uit, maar vanuit diverse standpunten komen ze toch wat rommelig over. De 4 partijen die bij de ontwikkeling en bouw betrokken waren zijn: de provincie Noord-Holland (eigenaar van de brug en opdrachtgever), Royal Haskoning (architect), Oranjewoud (engineer, technisch ontwerp en uitvoeringsbegeleider) en bouwcombinatie BAM Civiel Noordwest/ Konstruktiebedrijf Hillebrand (aannemer).

Zaanse Molenbouw

“De bouw van de eerste houtzaagmolen in 1596 luidde de bloeitijd in van de Zaanse molenbouw. Eén molen verzette namelijk evenveel werk als 25 man.” *(bron 5)*

In korte tijd (ongeveer 50 jaar) is de Zaanstreek uitgegroeid tot de eerste industriestreek van Europa *(bron 7)*

“De transformatie van het windmolenlandschap in het industrielandchap gebeurde in twee fasen. In eerste instantie werden de molens ontweekt en van stoommachines voorzien, om in de tweede fase volledig plaats te maken voor fabrieksgebouwen, pakhuizen en silo's.” *(bron 6)*. Van de bijna 1.000 windmolens die de Zaanstreek tot het oudste industriegebied ter wereld maakten, waren er rond 1920 amper twintig over. Om deze voor het nageslacht te bewaren werd in 1925 Vereniging de Zaanse Molen opgericht, die nu een twaalfstal molens bezit, in optimale staat houdt en regelmatig laat draaien.

Vanaf de Julianabrug loopt de route langs 8 van deze molens, waarvan er enkele alleen worden genoemd en er één, oliemolen De Zoeker, is bezocht.

Foto's: Wikipedia Commons

De Bleeke Dood is een korenmolen waar de Zaaadjkers tot in de 19de eeuw verplicht hun graan moesten laten malen. "Jarenlang was het mogelijk om met een bootje vanaf de Zaan 'de Bleeke Dood' in te varen om te lossen en te laden." "Sommigen denken dat de naam van deze molen, die aan het begin van Zaandijk staat, een tegenhanger is van de naam van watermolen 'het Leven' die aan het andere eind van dit dorp stond. Het woord 'bleek' zou slaan op de witte meelstof waarmee de molen aan de binnenkant was bedekt. Status: rijksmonument." (bron 1, blz.13)

Meelmolen de Bleeke Dood

De molen staat dicht bij de Julianabrug aan de Lagedijk 28a in Zaandijk. "De Bleeke Dood ook wel De Dood is een van de twee overgebleven korenmolens in de Zaanstreek. De molen in Zaandijk is tevens de oudste nog bestaande houten stellingmolen van Nederland. De molen werd in 1656 gebouwd en was tot 1931 op windkracht in bedrijf. Tussentijds heeft de molen in 1922 bijna het onderspit moeten delven bij een zware brand. In 1931 werd het wikenkruis verwijderd en werd er verder op de motor gemalen. Enkele jaren later verdwenen ook het staartwerk en de stelling. In 1955 echter werd onder de nieuwe eigenaar de Vereniging De Zaaansche Molen de molen hersteld en weer op windkracht in bedrijf gesteld. Na een restauratie in 2000 is de molen weer geheel bedrijfsvaardig en wordt er elke vrijdag meel gemalen dat beneden in de winkel wordt verkocht. De molenaar is tevens molenmaker en woont onder in de molen in de woning die zich deels in de molen en deels in een aanbouw bevindt." (bron: Wikipedia)

Foto van website Vereniging Zaaansche Molen

Oliemolen de Ooievaar

Aan het andere einde van de Julianabrug (aan de Diederik Sonoyweg 19) staat ook een molen. Het is 'de Ooievaar' "Deze is in 1622 in Assendelft gebouwd en in 1669 naar zijn huidige standplaats bij het terrein van Duyvis overgebracht. In 1934 werd een petroleummotor in de molen geplaatst, waarna de molen vrijwel niet meer draaide en sterk achteruit ging. In 1955 werd hij eigendom van de Vereniging De Zaaansche Molen die hem liet restaureren. Status: rijksmonument." (bron 1, blz.13)

Huizen langs de wegsloot in buurtschap Haaldersbroek

In dit gebied konden de doopsgezinden een betrekkelijk veilige schuilplaats vinden toen ze, in de jaren voorafgaand aan de Tachtigjarige Oorlog, streng vervolgd werden. In 1574 werd Westzaan door de Spanjaarden bezet, en een aantal mensen uit deze plaats werden in Haaldersbroek opgevangen. Totdat de Wijdewormer en Engewormer waren drooggemaakt, wat geschiedde omstreeks 1662, kon in de Kalverpolder nog enige landbouw worden bedreven. Daarna steeg echter het waterpeil en moest men overgaan op weiland. (bron: Wikipedia, Haaldersbroek)

Buurtschap Haaldersbroek

Buurtschap Haaldersbroek ligt vlak naast de Zaanse Schans. In het buurtschap krijg je een goed idee hoe het er vroeger in de Zaanstreek moet hebben uitgezien.

“Het bestaat uit twee grotendeels autovrije straten die zijn aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Verder zijn er enkele typisch Zaanse huizen, wat stolpboerderijen en twee ophaalbruggetjes.” *(bron 4, blz. 266)*

“Tot aan de inpoldering van de Enge en Wijd Wormer woonden de Haaldersbroekers op een eilandje en waren eeuwenlang aangewezen op vervoer per boot. Ook vandaag de dag maken de boeren in Haaldersbroek nog regelmatig gebruik van de vaarwegen. Begin jaren '80 onderging het oude dorpsgezicht een uitgebreide opknapbeurt. De wegsloot werd opnieuw uitgegraven en er werden houten bruggetjes naar de huizen aangelegd.” *(bron 5)*

“Het oudste nog bestaande huisje stamt uit 1661 en bevindt zich op Haaldersbroek 11. Het werd omstreeks 1970 door de eigenaar gerestaureerd, waarbij ook de dooddeur en het deurekalf weer in ere werden hersteld. In 1974 kreeg het de monumentenstatus. Het huis op Haaldersbroek 23 dateert uit 1682”.

(bron: Wikipedia, Haaldersbroek).

Kaakberg bij de Catharinahoeve in de Zaanse Schans

Zaanse Schans

De Zaanse Schans is een woon-en werkbuilt met musea, molens, winkels, oude ambachten, restaurants, een informatiecentrum en een rondvaartdienst. De buurt geeft een beeld van de Zaanstreek in de 17de en 18de eeuw. De Zaanse Schans dankt zijn naam aan de 'schans', het vestingwerk dat hier in 1574 de Spaanse troepen moest tegenhouden. De huidige woon-en werkbuilt ontstond pas in de jaren 50 van de 20ste eeuw en is voor een groot deel gratis toegankelijk. Historische molens en panden, waaronder een groot aantal rijksmonumenten, werden hier naartoe gebracht om ze veilig te stellen.

Kaakberg

De typisch Waterlandse hooischuren met puntdak heten 'kaakbergen'. Een kaakberg is een hooiberg met twee verdiepingen: de onderste is in gebruik als schuur en stal en de bovenste als hooiberging. Een 'kaak' is oorspronkelijk een verhoging om misdadigers 'aan de kaak te stellen.' (bron 5)

Restauratie en herbouw van specerijmolen De Huisman en pakhuis De Haan

Specerijmolen De Huisman

Restauratie en herbouw specerijmolen De Huisman en pakhuis De Haan. Het pakhuis onder de molen is nog in (weder)-opbouw. Aan het profiel van de houten stijlen is te zien dat de gevel wordt afgewerkt met getrapte weegdelen (houten planken die dakpansgewijs worden gemonteerd oftewel: gepotdekseld) zoals gebruikelijk in de 17^e en 18^e eeuw.

De molen stond oorspronkelijk aan het Blaauwepad in West-zaandam waar hij vermoedelijk in 1786 is gebouwd als snuifmolen (tabaksstamper). Later werd hij ook ingericht voor het malen van mosterd, dat nu zijn enige functie is. In 1955 werd de molen overgebracht naar de Zaanse Schans waar hij kwam te staan op het 17e eeuwse pakhuis 'de Haan' (bron 1, blz. 12)

Foto: Quistnix at nl.Wikipedia

Oliemolen de Os

Deze oliemolen aan de Kalverringdijk 33 op de Zaanse Schans is gebouwd voor 1663 en is daarmee één van de oudste industriemolens in de Zaanstreek. Tot 1916 is de molen op windkracht in bedrijf geweest. In dat jaar werden kap, wieken en stelling verwijderd waarna de molen op motorkracht tot 1931 in bedrijf was. Daarna werd De Os een opslagplaats. Thans zijn de schuren van de molen bewoond en het molenslijf is de afgelopen jaren gerestaureerd. Het binnenwerk is nog compleet aanwezig, alleen de wieken, de kap en de stelling ontbreken. De particuliere eigenaar staat niet afwijzend tegenover compleet herstel van deze pittoresk gelegen molen. *(bron: Wikipedia)*

“In 1922 werd het oliewerk van molen ‘de Poelsnip’ uit Zaandam in een aanbouwtje aan de noordzijde geplaatst en werd ‘de Os’ een oliefabriekje met een door motorkracht aangedreven dubbel oliewerk. Tot 1931 heeft dit fabriekje zijn bestaan kunnen rekken, daarna werd het buiten bedrijf gesteld en verviel het complex langzaam. In de jaren '80 is het aanbouwtje gesloopt en het binnenwerk gerestaureerd” *(bron 1, blz. 10)*

“Hoewel regelmatig plannen opduiken om deze molen weer van kap en wieken te voorzien, misstaat de romp toch niet in het rijtje molens langs de dijk. Het is immers een goed voorbeeld van de teloorgang van de Zaanse molenindustrie. Ook vormt de romp de schakel tussen de molens en hun opvolgers, de fabrieken. In feite is het een oliefabriekje in een molenromp. Status: rijksmonument.”

(bron 1, blz. 10)

Foto links De Zoeker (website Vereniging Zaanse Molen) en foto rechts tassen van paardenhaar

De twee kantstenen, samen zo'n 5.000 kg zwaar, zijn om veiligheidsredenen opvallend gekleurd zodat deze ook bij weinig licht goed zichtbaar zijn. De draaibeweging van de as waarop de wieken zitten wordt omgezet in de verticale asbeweging die de kantstenen (op hun kant staande molenstenen) aandrijft en in een verticale hijsbeweging voor het oliepersen. Hierbij wordt een wigvormig blok steeds verder zijwaarts geperst tegen een tas met gemalen, opgewarmde oliehoudende zaden.

Oliemolen de Zoeker

Oliemolen 'de Zoeker' staat aan de Kalverringdijk 31. Vereniging De Zaanse Molen geeft in de informatiefolder over deze molen aan dat de geschiedenis van de molen teruggaat tot april 1676 toen deze molen zijn windbrief verkreeg en dat de molen in Zaanwijk is gebouwd. In de Monumentenroute Zaan-noord (bron 1) staat aangegeven dat de molen dateert uit 1672 met daarbij de volgende informatie:

“Het kan zijn dat deze molen als watermolen in Noord-Holland is gebouwd. Zijn gedrongen, stevige lijf toont immers veel meer overeenkomsten met de stoere Noord-Hollandse watermolens dan met de slanke, Zaanse Industriemolens. In de tweede helft van de 17de eeuw is hij naar Zaanwijk verplaatst waar hij tot 1968 stond. Toen moest hij wijken voor woningbouw en is op spectaculaire wijze naar de Kalverringdijk overgebracht. Het lijf werd met een grote hijskraan over de spoorlijn Alkmaar-Amsterdam getild, waardoor treinverkeer even niet mogelijk was. De schuur waarop de molen staat is nieuw en geplaatst op het erf van de in 1663 gebouwde en in 1914 verbrande oliemolen 'de Wind'. Status: rijksmonument.”

We lopen nu richting Zaanbrug via de Kalverpolder en de Enge Wormer met de Bartelsluis.

Het verschil tussen de Kalverpolder en droogmakerij de Enge Wormer is op google earth duidelijk te zien. “De in kleiige bodem van de Enge Wormer, volgens een strak ontwerp gegraven sloten zijn smal, recht en vormen een geometrisch patroon. In de Kalverpolder zijn de sloten veel breder en grilliger. De minder strak georganiseerde middeleeuwse ontginningswijze en het eeuwenlang afkalven van de slappe veenoevers is hier de oorzaak van. Het land van de Kalverpolder is ook veel ruiger en onregelmatiger, het is nooit de mooie vlakke bodem van een meer geweest. Dit is het zogenaamde slagenlandschap.” (bron 1 blz.11)

Kalverpolder

“In tegenstelling tot de Enge Wormer is de Kalverpolder géén droogmakerij. Een droogmakerij is een omdijkt en drooggemalen meer of stuk zee. Een polder is een gebied met een kunstmatig laaggehouden waterstand. Alle droogmakerijen zijn dan ook polders, omdat het grondwaterpeil daar kunstmatig laag wordt gehouden, maar niet alle polders zijn droogmakerijen. Heel veel polders zijn nooit water (meer of zee) geweest, maar waren moerassen die zijn ontgonnen. Door daling van het land (inklinking) en stijging van de zeespiegel konden deze gebieden op den duur alleen worden drooggehouden door de aanleg van dijken en het wegmalen van overtollig water en werden het polders. De Kalverpolder was ooit een veenmoeras, dat in de middeleeuwen door koloniserende boeren is ontgonnen. Het was omringd door water: de Poel, de Zaan, de Enge Wormer en de Wijde Wormer. Na drooglegging van de Wijde Wormer (1626) en de Enge Wormer (1634) kon regenwater niet meer in voldoende mate worden afgevoerd. Daarom werd het gebied in 1637 omdijkt en kwam er een molen te staan die het overtollige water weg moest malen. Vanaf dat moment was het voormalige moerasgebied een polder geworden, de Kalverpolder.

De Hercules

"De Hercules bevindt zich in de Kalverpolder te Zaandam, ten noorden van de buurtschap Haaldersbroek. Het is een Amerikaanse Windmotor. Ze is als poldermolen geïnstalleerd in 1922. In 1993 is ze vervangen door een elektrisch gemaal. Omdat men voor verval en sloop van dit industriële monument vreesde, werd geld ingezameld voor de restauratie van de molen, die gerestaureerd werd van 1995 tot 1996. Ze ligt nu langs een wandelpad en vormt een van de bezienswaardigheden van de Kalverpolder" (tekst bij de foto van Hercules op zoom.nl. De foto is van ZoomLoes)

Hercules

"Uitkijkend over de Kalverpolder valt aan de horizon een grote, ijzeren 'Amerikaanse' windmotor op. Dit is windmotor 'de Hercules', een van de laatste in zijn soort in Nederland. De molen heeft als doel de Kalverpolder (mede) droog te houden

(bron 1 blz.12)

De Enge Wormer

"De 'Enge Wormer' is een uit 1634 daterende droogmakerij. Het voorvoegsel moet opgevat worden in de betekenis van 'nauw' of 'klein' en geeft het verschil aan met de verderop gelegen, veel grotere droogmakerij 'Wijde Wormer' (die overigens in de rest van Nederland bekend staat als 'de Wormer'). De Enge Wormer is vrijwel nog geheel in originele staat. De sloten zijn smal en recht, nauwelijks groter dan flinke greppels en liggen nog precies zoals ze in de 17de eeuw zijn ontworpen" *(bron 1blz. 10)*

De Bartelsluis

De Bartelsluis

De Bartelsluis aan het Bartelsluispad in droogmakerij de Enge Wormer is een Schutsluisje uit 1638, inmiddels een gemeentelijk monument. Ooit vormde deze Bartelsluis de belangrijkste scheepvaartverbinding tussen de Zaan en de papierfabrieken van Van Gelder in Wormer. Er bestaan initiatieven om dit sluisje te restaureren.

GESCHIEDENIS VAN DE ZAANSTREEK

“De Zaan vormt het hart van de Zaanstreek. De oevers van deze kronkelende, soms brede rivier zijn op een haast anarchistische manier vol gebouwd: fabrieken en woningen staan kriskras door elkaar, afgewisseld door een enkele molen of een oud pakhuis. Achter dit industrielandchap lagen de vlakke, vredige groene polders, doorsneden door talloze sloten en met de voor deze streek zo kenmerkende lange lintdorpen”. (citaat uit bron 1)

Zaanstreek in 1575. “Het tegenwoordige ‘Wormer-en Jisperveld’ stond in open verbinding met de Zuiderzee, die weer in verbinding stond met de Oostzee bij Denemarken’ (foto en tekst komen uit bron 7)

Geschiedenis van de Zaanstreek (geheel geciteerd uit bron1)

Duizenden jaren geleden zag de Zaanstreek er echter anders uit. Het was een woest moerasbos waar vrijwel geen mensen kwamen. De enige bezoekers zijn waarschijnlijk jagers geweest, op zoek naar elanden, bevers en ander wild. In de IJzertijd, rond 650 v. Chr., rooiden boeren uit het duingebied de bomen aan de rand van het bos, bouwden er boerderijen en legden akkers aan. Resten hiervan zijn bij opgravingen in Assendelft teruggevonden. Wanneer, door veranderende omstandigheden, het gebied te nat werd, trokken de boeren weer weg. In drogere tijden kwamen ze weer terug. Op het einde van de Romeinse Tijd (ca. 200 n. Chr.) kwam aan deze golvende bewoning een einde. De stijging van de zeespiegel zorgde ervoor dat het gebied honderden jaren lang grotendeels onbewoonbaar was.

Pas in de 10de eeuw was bewoning weer mogelijk. Vanuit het duingebied en waarschijnlijk ook vanuit Friesland trokken kolonisten wederom het moerasbos in. Ze kapten de bomen en groeven sloten voor de afvoer van water en turfwinning. Het aldus verkregen land werd gebruikt voor akkerbouw. Een deel van het Zaanse landschap, het slotenpatroon, kreeg toen vorm. De dorpen Assendelft, Krommenie, Wormer, Jisp, Oostzaan en Westzaan zijn in deze tijd ontstaan. Ook de monding van de Zaan was bewoond, maar deze nederzetting, het dorp Saende, werd in 1155 platgebrand door de Friezen. Vanuit deze dorpen ontstond de bebouwing aan de Zaanoevers.

Stijging van het water maakte akkerbouw op den duur onmogelijk en het land werd omgezet in weiland. Het water dwong de bewoners ook dijken te bouwen langs de Zaan, het IJ en de grote meren om de Zaanstreek heen zoals de Beemster, de Wormer en de Starnmeer. Zo zijn de door dijken omringde, vlakke groene polders ontstaan.

In de 14de en 15de eeuw werden de dijken langs de Zaan steeds dichter bewoond en werden Oost- en West-Knollendam, Wormerveer, Zandijk, Koog aan de Zaan en Zaandam gesticht. De voortgaande stijging van het water noodzaakte tot de bouw van molens. Deze windmachines zouden later een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Zaanstreek spelen. Een groeiend aantal inwoners kon inmiddels niet meer de kost verdienen in de landbouw en zocht naar andere middelen van bestaan. Ondernemende Zaankanters voeren op handelsschepen naar de Oostzee en werden later zelf handelaar. Zij lieten hun schepen in de Zaanstreek bouwen.

Zaagmolen de bakker 1681(bron 7)

De strijd tegen de Spanjaarden had tussen 1572 en 1575 veel schade aangericht. De opbouw van het verwoeste land werd voortvarend ter hand genomen en er verrees een totaal nieuw gebied. Lag vóór de Spaanse invallen de nadruk op de landbouw, daarna verschoof het accent naar de molenindustrie, de scheepsbouw en de handel. Houtzaagmolens, pelmolens, meelmolens, oliemolens en nog tientallen andere soorten molens verrezen in het vlakke, winderige Zaanse land met zijn vele goede aan- en afvoermogelijkheden via het water. De scheepsbouw rond de monding van de Zaan bloeide op, ondermeer door de aanwezigheid van goedkoop gezaagd hout en het ontbreken van knellende gildebepalingen. Zaanse kooplieden handelden vooral op het Oostzeegebied (hout). Anderen stuurden hun schepen ter walvisvaart. Het was in deze tijd dat de typische Zaanse bouwstijl werd ontwikkeld die gekenmerkt wordt door groengeverfde houten huizen met soms uitbundig houtsnijwerk.

De economische crisis in Nederland aan het einde van de 18de eeuw en de invallen van de Fransen die het land leegplunderden brachten de Zaanse industrie zware slagen toe. De scheepsbouw verdween vrijwel geheel en tientallen molens werden afgebroken. Het duurde lang voor het herstel intrad. Pas na 1830 begon het tij te keren. Er werden weer molens bijgebouwd en er verrezen ook regelmatig stoomfabrieken.

De molens konden op den duur de concurrentie met de stoommachine niet aan. Vele molens werden afgebroken, verplaatst of kwijnden weg. De grote fabrieken kwamen niet in het veld te staan, zoals de molens, maar goed bereikbaar langs de Zaan. Het veld kreeg door deze ontwikkeling zijn middeleeuwse uiterlijk terug: groen, vlak, boomloos en zonder bebouwing. Langs de Zaan verrezen indrukwekkende fabriekscomplexen die de kleine, groene huisjes en de paar overgebleven molens in de schaduw stelden.

Overzichtsfoto Industrierand Wormer, Cees Kingma

Op het einde van de 19de eeuw brak de tweede bloeiperiode van de Zaanse industrie aan. De vele fabrieken zorgden voor welvaart en de bevolking groeide snel. In het vrije veld werden woonwijken gebouwd, niet langer meer in de Zaanse houtbouwtraditie maar in baksteen, net als in de rest van Nederland.

Na 1970 ging het slechter. Fabrieken sloten hun poorten of vertrokken uit de Zaanstreek omdat de Zaan steeds meer zijn functie als waterweg verloor. In het gunstigste geval vestigde de industrie zich op de nieuwe bedrijventerreinen langs het Noordzeekanaal. Zo veranderde het beeld van de Zaanstreek opnieuw. Het veld werd voor een deel volgebouwd met woonwijken, de fabrieken langs de Zaan verdwenen. Op de vrijgekomen plekken langs de Zaan worden de komende jaren woningen gebouwd. In 1974 gingen de gemeenten Krommenie, Westzaan, Assendelft, Wormerveer, Koog a/d Zaan, Zaandijk en Zaandam op in de nieuw gevormde gemeente Zaanstad.

Op allerlei plaatsen in de Zaanstreek zijn nog overblijfselen te vinden van de oude ontwikkelingen. Prehistorische vindplaatsen in Assendelft en Krommenie, en middeleeuws ontginningslandschap met een paar molens erin rond Westzaan, een Zaanse buurt in Zaandijk en aan de Zaanse Schans en indrukwekkende 19de-eeuwse fabrieken in Wormer en Wormerveer. De nieuwe ontwikkelingen, de moderne nieuwbouw, is langs de Zaan in Zaandam te zien.

CONSTRUCTIE IN DE TIJD

Uitvinding van de houtzaagmolen 1594
Overgang van windkracht op stoomkracht 1870

Links de staalconstructie van pakhuis Saigon uit 1898 en rechts pakhuis Java uit 1907 dat een voorbeeld is van de vroegste betonskeletbouw in Nederland. (foto's van Cees Kingma op [www. zaans-industrieel-erfgoed.nl](http://www.zaans-industrieel-erfgoed.nl))

Object	Anno	Constructie	Gevel
Oliemolen De Ooievaar	1622	Hout	Hout
Weefhuis	1650	Hout	Hout
Haaldersbroek 11	1661	Hout	Hout
Molen De Zoeker	1672	Hout	Hout
Honig Breethuis	1710	Baksteen /hout	Baksteen /hout
Wildeboer	1740	Hout	Hout
Blaauwe hof	1763	Hout	Hout
Domineestuin	(laat 18 ^e -midden 19 ^e eeuw)	Hout	Hout
Vermaning	1830	Hout	Steen
Dokterswoning	1850	Hout	Hout
Maas-Waal-Schepel	1875-80	Hout	Hout
Hollandia	1877	Staal, hout	Steen
Pakhuis Amsterdam	1884	Hout	Hout/ Baksteen
Donau	1895	Hout	Baksteen
Koningsbergen	1894-1898	Staal, hout	Baksteen
Batavia	1894	Staal, hout	Baksteen
Bassein	1896	Staal, hout	Baksteen
Saigon	1898	Staal, hout	Baksteen
Pakhuis Wormerveer	1900	Hout	Baksteen
Gortpellerij Lassie	1907	Hout	Baksteen
Java	1907	Betonskelet	Baksteen
Silo Lassie	1912	Beton	Beton
Petteflat	1916	Betonskelet	Beton+baksteen
Mercurius	1919	Betonskelet	Beton+baksteen
Hercules	1922	Staal en baksteen	Staal+baksteen

Bronnen

Bron 1

Monumentenroute Zaan-noord, een uitgave van:

Afdeling Wonen en Monumenten (J.D.W.Koudijs en P.Kleij);

Dienst Stadsontwikkeling, Milieu en Beheer (DSMB);

Gemeente Zaanstad en

medewerking van diverse Stichtingen en Verenigingen.

September 2001, ISBN 90-806620-2-X.

Het document staat op internet en kan worden uitgeprint en samengesteld tot een handzaam route-gidsje op A5-formaat. Naast de route Zaan-noord(12 km)zijn er nog de volgende routes:

Krommenie(10 km);

Westzaan (15 km);

Assendelft (18 km);

Zaan-zuid (22km).

Bron 2

Domineestuin moet Domineestuin blijven. Beeldkwaliteitsplan Domineestuin. Beeldkwaliteitsplan Domineestuin verscheen in januari 2000 in een oplage van honderd exemplaren, als uitgave van Stichting Domineestuin te Zaandijk. De uitgave is gerealiseerd door de werkgroep Beeldkwaliteitsplan.

Bron 3

Verkorte wandeling Oud Zaandijk.

Deze wandelroute (een tot A4 formaat gevouwen A3 kleurenprint) is een uitgave van het Honig Breethuis en aldaar verkrijgbaar. De wandelroute is 2,5 km lang en loopt via de Lagedijk, Hazepad, Vaartkade, Orgelmakersgracht, Domineestuin en terug via Vaartkade, Hazepad over de Lagedijk en eindigt bij het Honig Breethuis.

Bron 4

Capitool reisgids, uitgave 2010

Auteur: Harry Bunk

Co-auteur: Consuelo Adema

Beeldresearch Silke Bouman.

ISBN 978 90 475 0822 9

NUR 511

Van Reemst Uitgeverij/ Unieboek bv

Postbus 97

3990 DB Houten

Bron 5

Langs natte veenweiden en monumenten langs de Zaan

Fietskaart Wormerland, Veenweide-Wormer route 35 km

Een uitgave van Landschap Waterland en Amsterdam Toerisme & Congresbureau.

Bron 6

101 Industriële monumenten, Peter Nijhof, Stichting 1996 Jaar van het Industriële Erfgoed, Waanders Uitgevers, Zwolle. Op blz. 132 en 133 wordt de Zaanwand in Wormer beschreven onder verwijzing naar:

Industrielandchap De Zaan, Zeist, Projectbureau Industrieel Erfgoed, 1995 (PIE Rapportenreeks 22)

Bron 7

Zaanstreek History

http://members.chello.nl/m.oosterhoorn/nederlands/zaanstreek_geschiedenis.htm